Orde in ordening

De methode van John Locke om aantekeningen te maken en terug te vinden (1685)

Rindert Jagersma

Het voorbeeld van de index zoals afgebeeld in en beschreven door John Locke, *Een nieuwe manier om verzaamelingen of aantekeningen te maken* (Kornelis de Wit, Amsterdam 1739), p. 2-3. Foto: Rindert Jagersma.

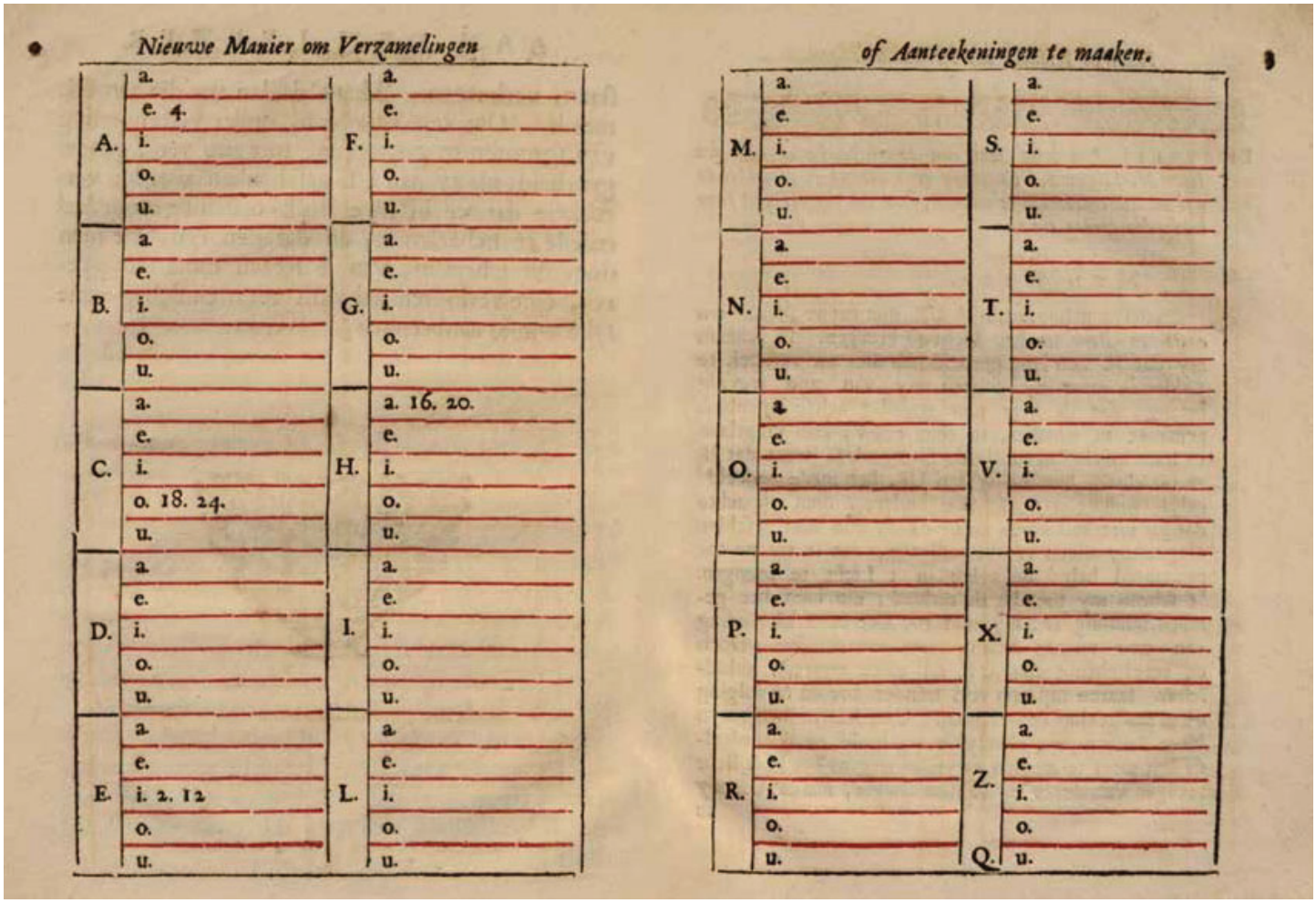

Nieuwe Manier om Verzamelingen of Aanteekeningen te maaken.

A.	a.	F.	a.	M.	a.	S.	a.
	e. 4.		e.		e.		e.
	i.		i.		i.		i.
	o.		o.		o.		o.
	u.		u.		u.		u.
B.	a.	G.	a.	N.	a.	T.	a.
	e.		e.		e.		e.
	i.		i.		i.		i.
	o.		o.		o.		o.
	u.		u.		u.		u.
C.	a.	H.	a. 16. 20.	O.	a	V.	a.
	e.		e.		e.		e.
	i.		i.		i.		i.
	o. 18. 24.		o.		o.		o.
	u.		u.		u.		u.
D.	a.	I.	a.	P.	a.	X.	a.
	e.		e.		e.		e.
	i.		i.		i.		i.
	o.		o.		o.		o.
	u.		u.		u.		u.
E.	a.	L.	a.	R.	a.	Z.	a.
	e.		e.		e.		e.
	i. 2. 12		i.		i.		i.
	o.		o.		o.		o.
	u.		u.		u.	Q.	u.

https://doi.org/10.5117/dbw2025.3.007.jage

In de vroegmoderne tijd waren aantekenboeken een essentieel hulpmiddel voor geleerden en andere lezers om kennis te ordenen en bewaren. Maar hoe vond men binnen de groeiende verzamelingen notities de juiste informatie terug? De Engelse verlichtingsfilosoof John Locke (1632-1704) ontwikkelde in de zeventiende eeuw een methode om dit probleem aan te pakken. Zijn benadering werd al snel populair onder achttiende-eeuwse lezers. Ook de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen beschikt over de tekst waarin hij zijn methode noteerde, als onderdeel van het verzamelde werk *The Works of John Locke* (1740).[1]

Commonplace books

In een wereld waarin er te veel is om te weten, te veel om te lezen en te veel om te kunnen onthouden, kan het helpen om aantekeningen te maken. In de vroegmoderne periode was het bijhouden van 'aantekenboeken', ook wel bekend als *commonplace books*, een populaire praktijk onder lezers, studenten en geleerden.[2] Deze boeken werden volgeschreven met fragmenten uit publicaties, persoonlijke reflecties, interessante ideeën, opmerkelijke anekdotes en losse notities. Dit waren waardevolle hulpmiddelen om gelezen informatie te onthouden en grip te houden op verworven kennis. Notitieboeken boden een gestructureerde manier om kennis op te slaan en te hergebruiken.[3] Jonathan Swift (1667-1745) sprak in dat verband veelzeggend van een 'additioneel geheugen'.[4] Het aantekenboek werd zo een persoonlijke verzamelplaats van gebundelde inzichten en vastgelegde kennis. Maar al snel diende zich een nieuw probleem aan: hoe kon men in die zee van eigen notities ooit iets terugvinden?

De uitdaging van kennisorganisatie

Iedereen had eigen methodes om orde te scheppen in persoonlijke aantekeningen, bijvoorbeeld door een index of register samen te stellen van belangrijke onderwerpen. Omdat het notitieboek een individueel hulpmiddel was, hing het terugvinden van de juiste passage vaak af van persoonlijke voorkeur. Terwijl sommigen streefden naar structuur en overzicht, verkozen anderen juist de charme van de ogenschijnlijke chaos van een eindeloze stroom van citaten en gedachten.

Voor hen die behoefte hadden aan houvast bij het ordenen van aantekeningen was er in de achttiende eeuw een populair hulpmiddel: *Méthode nouvelle de dresser des recueils* (1685), ontwikkeld door John Locke. Zijn naam roept al snel associaties op met het empirisme, zijn invloedrijke pleidooi voor religieuze tolerantie en zijn beroemde publicatie *Two Treatises of Government* (1689). Bij weinigen is echter bekend dat zijn methode voor het bijhouden van een *commonplace book* – op een paar gedichten na – één van zijn eerste publicaties was. Sterker nog: de vertaling van zijn verhandeling daarover – *Eene nieuwe manier om verzaamelingen of aantekeningen te maaken* (1739) – werd in de achttiende eeuw zelfs zijn meest herdrukte werk in het Nederlands. Wat hield deze nieuwe methode precies in?

In plaats van een conventioneel register waarin trefwoorden alfabetisch werden geordend, had Locke een compacte index bedacht die was gebaseerd op lettercombinaties. Dit systeem werkte als volgt. De eerste twee bladzijden van een *commonplace book* werden gereserveerd voor de index. Daarin tekende de gebruiker een raster van 25 rijen en vier kolommen. In het midden van elke groep van vijf rijen noteerde de gebruiker steeds een opeenvolgende letter van het alfabet.[5] In de onderverdeelde rijen zette deze persoon per letter de vijf klinkers A, E, I, O en U. Dit leverde lettercombinaties op zoals AA, AE, AI, AO, AU, BA, BE, et cetera. De overgebleven lege ruimte was gereserveerd voor de paginanummers.

Wanneer iemand een nieuw citaat of idee opschreef, dan koos deze persoon een kernwoord, en werden de eerste letter van dit woord en de daaropvolgende klinker bepaald. Het bijbehorende paginanummer werd vervolgens in de index genoteerd. Stel dat iemand op bladzijde vier een aantekening over 'incunabelen' maakte, dan zou dit paginanummer onder de aanduiding 'I-U' in de index terechtkomen. Alle toekomstige notities met dezelfde lettercombinatie kwamen op de twee openslaande pagina's (verso en rectozijde, dus bladzijdes vier en vijf) te staan, zoals een lemma over 'illustratie' of 'immuniteit'. Wilde de persoon in kwestie een nieuw lemma noteren, dan zocht die eerst in de index of de desbetreffende lettercombinatie al voorkwam. Zo ja, dan werd het lemma onder de reeds bestaande geschreven, en anders werd er doorgebladerd naar de eerstvolgende lege linkerpagina. Indien de persoon iets wilde noteren over 'Amsterdam', dan constateerde die eerst of er al een paginanummer stond achter AE. Was dat laatste niet het geval, dan werd er een lege versopagina gezocht en startte het lemma daar. Ter verheldering van zijn methode liet Locke een afbeelding plaatsen van zijn index. Door zijn publicatie op te bouwen als een notitieboek dat uit lemma's leek te bestaan, konden de desbetreffende paginanummers direct worden meegedrukt in de index. Zo werd de methode gelijk visueel zichtbaar.

Locke's methode was vernieuwend, omdat hij een flexibel systeem introduceerde waarbij aantekeningen over een specifiek onderwerp op een beperkt aantal pagina's werden geconcentreerd, zodat verwante lemma's in één oogopslag te overzien waren. Zijn indexeringsmethode is weliswaar compacter dan een alfabetisch register met bijbehorende paginanummers, maar zo'n register lijkt toch eenvoudiger en voor de meeste gebruikers praktischer in het gebruik. Aangezien de index uitsluitend paginanummers weergaf zonder expliciete trefwoorden, kon een gebruiker niet direct zien of er notities over een bepaald onderwerp bestonden en waar deze zich precies bevonden. Hierdoor moest deze persoon meerdere pagina's doorspitten – een uitdaging die groter werd naarmate meer notitieboeken werden gevuld. Ook is het twijfelachtig of de indexeringsmethode zuiniger is wat betreft het papiergebruik. Desalniettemin wordt Locke's systeem tegenwoordig nog steeds aangehaald op sociale media, zoals bijvoorbeeld te zien is in diverse posts op de Reddit-community 'R/Commonplacebook'.

Pedagogisch hulpmiddel

Destijds vond Locke's methode nogal wat weerklank in onderwijskundige kringen. In de zeventiende en achttiende eeuw werd het maken van aantekeningen als een waardevol pedagogisch hulpmiddel beschouwd. Kinderen werden aangemoedigd om gelezen teksten te noteren, bijvoorbeeld in de vorm van leesdagboeken of brieven. Dit diende niet alleen om te reflecteren op de lectuur, maar ook om schrijfvaardigheid en kritisch denkvermogen te stimuleren. John Mason (1706-1763) verwees in zijn werk nadrukkelijk naar de 'Methode-Locke'. Wel werd gewaarschuwd dat overmatig gebruik van aantekenboeken het geheugen kon verzwakken.[6] Veel van deze notitieboekjes zijn in de loop van de tijd weggegooid door erfgenamen die het nut van het bewaren ervan niet of onvoldoende inzagen.

Portret van John Locke op 72-jarige leeftijd. John Smith, naar een schilderij van Gottfried Kneller, 1721, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-32.786, bijgesneden.

Daardoor is onbekend welk systeem van indexering het meest gangbaar was. Dat de methode van Locke überhaupt in circulatie kwam, is te danken aan enkele van zijn vrienden die jarenlang aandrongen op publicatie. Enigszins schoorvoetend stond Locke toe dat zijn techniek werd gedrukt.[7] Dat gebeurde een jaar later onder de initialen J.L. in het Franstalige *Bibliothèque universelle et historique* (deel 2, 1686) van Jean le Clerc. Dit in Amsterdam gepubliceerde tijdschrift was een belangrijk medium voor de leden van de Republiek der Letteren. Later verscheen de methode tevens in de Engelse taal, onder de titel *New Method of Organizing Common Place Books* (1706), en zou die worden opgenomen in zijn verzamelde werken.[8]

Kornelis de Wit

De eerste Nederlandse vertaling verscheen in 1739 – *Eene nieuwe manier om verzaamelingen of aantekeningen te maaken* – en bestond uit vier katernen in quarto.[9] Volgens de titelpagina was het werk vertaald uit het Frans. De vertaler had de tekst vergeleken met de *Posthumous Works of Mr. John Locke*. Hoe deze vertaler heette, is onbekend, maar er was duidelijk veel moeite gedaan om te komen tot een zorgvuldige editie. Dat blijkt onder meer uit het voorwoord waarin de tekst wordt aangeprezen. De schrijver hiervan was waarschijnlijk de Amsterdamse uitgever zelf. In het voorwoord stelde deze Kornelis de Wit dat, om optimaal te profiteren van lezen, het belangrijk is om niet alleen te begrijpen wat men leest, maar ook om waardevolle inzichten te bewaren voor later. Dit kan door het lezen te onderbreken en te reflecteren, passages te markeren of aantekeningen te maken. Omdat het menselijk geheugen beperkt is, helpt het om deze notities te organiseren en later te herlezen. Het afwisselen van lezen en schrijven houdt de balans tussen beide in stand: lezen verfrist, schrijven geeft structuur. Tot op dat moment ontbrak echter een praktische handleiding voor Nederlandstalige lezers. Deze had Locke weliswaar reeds geschreven, maar die was niet beschikbaar voor hen die alleen het Nederlands machtig waren. Daarin wilde De Wit verandering brengen. De vertaling paste daarmee binnen de richting die hij met zijn latere uitgaven zou inslaan.

In de jaren 1750 introduceerde De Wit zijn *Nieuwlyks Uitgevonden A.B.C. Boek*.[10] Dit was een vernieuwende methode voor het leesonderwijs waarbij hij de traditionele 'hanenboekjes' transformeerde tot een beeld-ABC dat kinderen spelenderwijs letters liet leren via herkenbare figuren. De vooruitstrevende aanpak vond destijds echter geen brede weerklank.[11] In hetzelfde decennium gaf De Wit een nieuwe druk van de Methode-Locke (1757) uit en vijf jaar later zou hij een derde druk op de markt brengen.[12] De nieuwe edities waren uitgebreid met extra materiaal. Verder had De Wit een aantal onduidelijkheden weggenomen waarover lezers hadden geklaagd, zoals een zetfout in een paginaverwijzing in de index.

Een man in een studeervertrek. Toegeschreven aan Jan Jacobsz. Wielant, 1686-1693, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-61.166, bijgesneden.

Ondanks de hoopvolle derde druk ging het voor De Wit in dat jaar de verkeerde kant op. Hij kon de huur niet meer betalen en was zijn huurbaas op een gegeven moment meer dan 130 gulden huurachterstand verschuldigd. In een notariële akte werd vastgelegd dat hij beloofde om zijn schulden binnen een jaar af te lossen.[13] Als onderpand droeg hij honderd exemplaren over van de derde druk van de *Nieuwe manier om versamelingen of aantekeningen te maken* en evenzoveel exemplaren van een door hem gedrukt *Memoriaal of aantekenboek over alle de boeken en hoofdstukken van de Bijbel*. Van dit laatste werk is voor zover bekend geen exemplaar bewaard gebleven. Mogelijk ging het hierbij eerder om een voorbedrukt notitieboek dan een tekstueel boek. Daarnaast verleende hij zijn schuldeiser het exclusieve recht om zijn 'Nieuwelijks uitgevonden A. B. C. boek' te drukken en uit te geven. Alhoewel het hem vast pijn zal hebben gedaan om deze titels en de rechten van zijn eigen methode noodgedwongen af te staan, is dit een indicatie dat het succesvolle titels betrof. Het lijkt er op dat hij uiteindelijk de zakelijke malaise te boven kwam. In december 1764 adverteerde hij weer met zijn ABC-boek.[14] Dat gebeurde echter niet meer vanuit zijn oude, vertrouwde locatie. De Wit was inmiddels verhuisd.

Tot slot

In een tijd waarin kennis overvloedig werd, teksten zich opstapelden en het menselijk geheugen steeds zwaarder werd belast, zochten velen naar methoden om grip te krijgen op de almaar groeiende stromen van informatie. De methode die John Locke ontwikkelde, was een van die vele pogingen. Vandaag de dag, in een wereld waarin digitale technologieën de rol van het *commonplace book* grotendeels hebben overgenomen, worstelen we nog steeds met dezelfde fundamentele uitdaging: hoe ordenen we kennis op een manier die zowel gestructureerd als flexibel is? Hoewel Locke's aanpak omslachtig was, blijft het onderliggende probleem van kennisorganisatie relevant. Zijn ambitie om een systeem te vinden dat kennis beheersbaar maakt, is dan ook even tijdloos als urgent.

Noten

1 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek (UB), OD 102 b 30 (*The Works of John Locke*. Londen, 1740).
2 Een *commonplace book* is een type notitieboek waarin notities thematisch worden geordend met een index.
3 Alan Walker, 'Indexing commonplace books. John Locke's method', *The Indexer* 3 (2001), p. 114-118, hier p. 114.
4 Jonathan Swift, *Letter of Advice to a Young Poet*. Londen 1721, p. 19.
5 De letters K, Y en W werden overgeslagen en ondergebracht bij respectievelijk C, I en U. De Q kreeg een plek bij ZU, aangezien Locke in 25 jaar, uitgaande van het Latijn, nog nooit de lettercombinatie ZU had gebruikt.
6 Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck. Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Republiek*. Amsterdam 2009, p. 95-99; John Mason, *Verhandeling van de zelfkennis, ten aanzien van ons weezen*. J. Burgvliet, Rotterdam 1769 (STCN: 30809378X), p. 114-115.
7 G. G. Meynell, 'John Locke's Method of Common-Placing, as seen in his Drafts and his Medical Notebooks, Bodleian MSS Locke d. 9, f. 21 and f. 23', *The Seventeenth Century* 8 (1993), p. 245-267, hier p. 256-257; Michael Stolberg, 'John Locke's "New Method of Making Common-Place-Books". Tradition, Innovation and Epistemic effects', *Early Science and Medicine* 19:5 (2014), p. 448-470; Richard Yeo, 'John Locke's "New method" of Commonplacing. Managing Memory and Information', *Eighteenth-century Thought* 2 (2004), p. 1-38.
8 Vgl. Nijmegen, UB, OD 102 b 30.
9 John Locke, *Eene nieuwe manier om verzaamelingen of aantekeningen te maaken*. Kornelis de Wit, Amsterdam 1739 (STCN: 304429414).
10 De vermoedelijk doopsgezinde Kornelis de Wit, afkomstig uit Oost-Grafdijk, ging eind maart 1736 in Amsterdam, in ondertrouw op 25-jarige leeftijd met Maria Boeranus. Een maand later trad hij tot het Amsterdamse boekverkopersgilde. Amsterdam, Stadsarchief (SAA), toegang 5001, inv.nr. 721, p. 426; SAA, toegang 366, inv.nrs. 65 en 69).
11 P.J. Buijnsters, 'Traditie en vernieuwing. Nederlandse ABC-boeken uit de achttiende eeuw', in: Jaap ter Linden, Anne de Vries en Dick Welsink, *A is een Aapje. Opstellen over ABC-boeken van de vijftiende eeuw tot heden*. Amsterdam 1995, p. 55-72. De Wit had de methode ontwikkeld omdat het 'Leezen volstrekt noodzaakelijk is, om tot alle soorten van Wetenschappen te geraken'. Hij rijmde: 'Die de Letter nog niet weet, Vraag het Beeldje hoe hij heet.' K.D.W [Kornelis de Wit], *Een nieuwlyks uitgevonden A.B.C. boek*. Kornelis de Wit, Amsterdam [c. 1755] (STCN: 244786801), f. A2r, B1r.
12 John Locke, *Eene nieuwe manier om verzamelingen of aanteekeningen te maaken*. Kornelis de Wit, Amsterdam 1762 (STCN: 262285088).
13 SAA, toegang 5075, inv.nr. 11950, akte 89.
14 *Leydse courant*, d.d. 07-12-1764. De Wit was in 1768 nog actief als boekverkoper (STCN: 298476258 en *Middelburgsche courant*, d.d. 28-06-1768). In 1769 verscheen in Amsterdam bij S.J. Baalde een 'vierden druk' van *Eene nieuwe manier om verzamelingen* (zie ook de aankondiging in de *Oprechte Haerlemsche Courant*, d.d. 12-11-1768).

Man achter een schrijftafel. Benoit Louis Prevost, 1763, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-2015-26-853, bijgesneden.